

Historische vooroordelen

Vooroordelen zijn van invloed op onze kennis en begrip van het verleden. In dit artikel zal ik mij beperken tot enige voorbeelden uit mijn eigen vakgebied, de geschiedenis van de religieusiteit in 16de-eeuws Utrecht.

1. Frederik Schenk van Toutenburg, aartsbisschop van Utrecht (1503-1580) (Collectie Gemeentearchief).

De verhouding katholiek-protestant

Zoals bekend was de 16de eeuw de tijd van de reformatie en de Opstand. Heel lang zijn beide fenomenen, die onlosmakelijk met elkaar verweven zijn, gerechtvaardigd door te wijzen op misstanden in de katholieke kerk. De structuur was verrot, de top loodzwaar, en het geloofsleven aan de basis stond bol van uitgeholde rituelen en bijgeloof. De moderne devotie wordt vooral als opmaat voor de reformatie gezien, en te weinig beoordeeld als een wezenlijk aspect van de geloofsbeleving binnen de katholieke kerk.

Kortom: katholieken hadden

alle reden om naar de reformatie over te gaan. Probleem blijft waarom zoveel mensen dit nagelaten hebben. Toen in 1580 in Utrecht de openbare uitoefening van de katholieke eredienst verboden werd, had de gereformeerde kerk zo'n 500 lidmaten op een bevolking van circa 27.500 inwoners. Daarnaast trok Hubert Duijhuys, de bezielde doch onorthodox hervormingsgezinde predikant van de Jacobijkerk die zich nadrukkelijk niet bij de gereformeerde kerkerde aansloot, een groot publiek. Maar net als elders in de opstandige Nederlanden zal het aantal hervormden de 10% niet gehaald hebben, in die tijd had zich 5 à 7% van de stedelijke bevolking bij de hervorming aangesloten. Op het platteland lag dit percentage veel lager. Met andere woorden, de gereformeerden vormden een kleine minderheid die begunstigd door de politieke situatie -het was oorlog- haar zin kon doordrijven.

Een kerk in verval?

Deze constatering dwingt ons ertoe ons uitgangspunt opnieuw te bezien. Was de katholieke kerk wel zo verrot als doorgaans wordt voorgesteld? De cliché-opvattingen zijn aan herijking toe. De laat-middeleeuwse devotie mag zich in grote belangstelling verheugen. Het succes van een tentoonstelling als *Gebed in Schoonheid* in Amsterdam getuigt hiervan. Op grote schaal is men weer bereid naar katholieke devotie te kijken.

Plaatselijk onderzoek leert dat de zielzorg zeker in een stad als Utrecht met zijn vele parochie-, kapittel- en kloosterkerken buitengewoon veelzijdig en goed was. Er was voor velen wat

wils. De beperkte ruimte staat mij niet toe deze uitspraak te illustreren. Laat ik volstaan met de opmerking dat de katholieke kerk binnen Utrecht -en natuurlijk binnen de tradities en mogelijkheden van die tijd- een levendige kerk was die op grote betrokkenheid van de gelovigen kon rekenen. Natuurlijk fluctueerde de belangstelling. Ook religie is aan mode onderhevig. Maar kenmerk van een levend instituut is dat zich veranderingen voltrekken. Een voorbeeld: uit de rekeningen van een Utrechtse broederschap valt af te leiden dat het al rond 1500 een keuze van de betrokken familie was of een overleden broeder of zuster met het kruis gehaald werd, dat wil zeggen dat de baar in een kleine processie van het sterfhuis naar de Buurkerk gedragen werd. Het facultatieve gebruik duidt erop dat deze ceremonie niet langer algemeen aanvaard wordt. Vanaf 1515 komt het gebruik helemaal niet meer voor, de handeling had blijkbaar aan betekenis ingeboet. Het lijkt een futiel voorbeeld, maar de verandering duidt erop dat ceremonieel niet zo absoluut is als historici soms voorstellen. Het zou heel goed kunnen dat de afschaffing van dit ritueel een eerste uiting is van veranderende opvattingen over het hiernamaals en hoe zieleheil te verkrijgen is. Met andere woorden, aan dit kleine voorbeeld wordt duidelijk dat de Utrechtse kerk in beweging is, zelfs al voor het optreden van Maarten Luther in 1517, van wie gezegd wordt dat hij de hervorming in gang heeft gezet. Gebruiken zijn niet statisch, de gelovigen verhouden zich daartoe.

In dit verband hoort trouwens te worden opgemerkt dat

2. De hervormingsgezinde Hubert Duijthuis (1531-1581) (Collectie Gemeentearchief).

de katholieke kerk in die tijd niet zozeer rooms was, als wel traditioneel en plaatselijk. Dat betekent dat wij de kerk niet moeten beoordelen naar de officiële leerstellingen, maar naar haar functioneren in de praktijk. Onder leken waren er in de eerste helft van de 16de eeuw geloofsinhoudelijk weinig verschillen tussen katholieken, hervormingsgezinden en dopersen. In al deze gelegingen heerste onvrede over leerstellingen van de katholieke kerk die niet op de bijbel teruggaan. De één poogde dat binnen de kerk te herstellen, de ander trad uit. De kern van de zaak was voor alle groeperingen eerder een ethische dan een theologische: het ging erom als een goed christen te leven door in het dagelijkse leven Christus' voorbeeld te volgen. Die boodschap staat centraal in alle Nederlandse devotionele literatuur van die tijd. In mijn dissertatie, die de religiositeit in het 16de-eeuwse Utrecht tot onderwerp heeft, zal ik aantonen dat de katholieke kerk aan de basis volop in beweging was. Vooroordeel heeft ons echter lange tijd weerhouden dit te signaleren.

De katholieken en de Opstand

Het vooroordeel over katholieken en de katholieke kerk leidt tot grote ontsporingen als het erom gaat het succes van de Opstand te verklaren. Want uit bovengenoemde getallen moet duidelijk zijn dat de Opstand zonder de medewerking van katholieken nooit had kunnen slagen. Tot in de vorige eeuw is het katholieke aandeel in de Opstand echter niet alleen ongenoemd gebleven, lang zijn de katholieken in een ongunstig daglicht gesteld. Dit gebruik gaat al terug op de vroegste rechtvaardiging van zowel de Opstand als de anti-katholieke maatregelen. Van meet af aan werd gezegd dat de katholieken in de strijd tegen het katholieke Spanje niet te vertrouwen waren en derhalve buitenspel gezet moesten worden. Men verwijst dan naar het verraad van Rennenberg dat in 1580 de aanleiding was om in de overige opstandige provincies -in Holland en Zeeland was dit reeds in 1573 gebeurd- de openbare uitoefening van de katholieke eredienst te verbieden. Het optreden van Rennenberg was voor de hervormde machthebbers een godsgeschenk, nu hadden zij eindelijk een geldig excuus om de religieuze concurrent buitenspel te zetten. In 1865-'68 wees de katholieke historicus W.J.F. Nuyens als eerste op het belang van de middengroepen zonder wie bijvoorbeeld de Pacificatie van Gent in 1576 nooit tot stand gekomen zou zijn. Zolang zij daartoe in de gelegenheid was, streefde deze middengroepering naar een gematigde, vreedzame oplossing van de conflicten. Het hoeft geen betoog dat deze groep uit overwegend katholieken bestond. Het concept van de middengroepen

vond navolging bij katholieke auteurs, maar heeft pas algemeen erkenning gevonden, nadat het door een protestants historicus verwoord was. Dat geschiedde een kleine eeuw later: in 1962 publiceerde de door mij hooggevalueerde J.J. Woltjer zijn genuanceerde proefschrift *Friesland in hervormingstijd*, waarin hij de aandacht op de rol der gematigden vestigde. Het is niet noodzakelijkerwijs zo, dat Woltjer toen al op de hoogte was van het werk van Nuyens -in zijn proefschrift verwijst hij er niet naar-, maar ook de buitenwereld heeft de overeenkomst niet gesignaleerd. Woltjer geldt als de grondlegger van het concept. Zijn ruime blik baande de weg voor een visie op de Opstand die de historische werkelijkheid meer recht deed. De weg ligt open voor eerherstel voor de katholieken en de katholieke kerk, maar zover is het nog niet. Ten aanzien van de tegengestelde visies op een cruciale periode in onze geschiedschrijving dienen wij te beseffen, dat het hier ging en gaat om mede-Nederlanders, mensen uit -letterlijkdezelfde families. Wie bepaalt eigenlijk ons geschiedbeeld? De hardnekkigheid van vooroordelen geeft te denken. Juist in Utrecht is de strijd tussen radicalen en gematigden uitgevochten, in 1579, rond de Unie van Utrecht.

Geschiedschrijving en culturele verscheidenheid

Dit vooroordeel ten aanzien van katholieken leidde ertoe dat katholieken na 1580 nagenoeg uit de Utrechtse geschiedschrijving verdwenen zijn, hoewel zij een substantieel deel van de bevolking bleven uitmaken. Niet alleen numeriek. Het patriciaat is

Historische vooroordelen

3. De gereformeerde Werner Helmichius (1550-1608) (Iconografisch Bureau 's-Gravenhage).

nagenoeg katholiek gebleven. De geschiedenis van de Utrechtse katholieken is nog onvoldoende beschreven. Waar is het standaardwerk over de katholieke netwerken in Utrecht na 1580? En over het aandeel van katholieken in de gereformeerde samenleving? Het geeft wederom te denken dat een zo substantieel deel van de Nederlandse samenleving in de geschiedschrijving verdonkeremaand kon worden.

Waarom is het van belang om hierover na te denken? Wij leven nu in een multi-culturele en multi-religieuze samenleving. Als het al zo moeilijk is om het eigen verleden onder ogen te zien met zijn ontsporingen en vertekende beeldvorming naar verwanten toe-want laten wij wel wezen katholieken en protestanten behoren cultureel en religieus tot dezelfde bloedgroep-, hoeveel moeilijker is het dan om onbevangen te kijken naar de geschiedenis van andere mensen binnen onze samenleving die niet alleen een andere cultuur, maar ook andere religieuze uitgangspunten hebben. Welke bril zetten we dan op? Wat signaleren we wel, en wat niet? Van onze gevoeligheden dienen wij

ons bewust te zijn. Die inspanning is de moeite waard, tenminste als wij willen dat eenieder tot zijn recht komt. De multi-culturele samenleving kan alleen met wederzijds respect functioneren. En daartoe behoeven de blinde vlekken belichting. Dat geldt ook voor het Nederlandse verleden. Inzicht in de eigen culturele verscheidenheid kan bijdragen tot een grotere onbevangenheid ten aanzien van andere culturen.

Het historische ambacht

Ik kom nu tot de kern van mijn betoog en die is dat het blootleggen van zulke vooroordelen vakwerk is. Uit mijn beknopte betoog moge duidelijk zijn dat het gevoelig worden voor het spanningsveld tussen een gangbare visie en wat de bronnen te vertellen hebben een tijdrovend proces is, dat niet alleen vertrouwde met de materie veronderstelt, doch ook een zekere fijngevoeligheid en ervaring.

De samenleving dient zich te realiseren dat aan de universiteit en andere wetenschappelijke instellingen steeds minder ruimte is voor gevorderd historisch onderzoek. Of dit alleen aan jonge onderzoekers overgelaten kan worden, is de vraag. Het is mijn standpunt dat sommige zaken, en daar reken ik religieuze en culturele vraagstukken toe, dermate complex zijn, dat zij een ervaren onderzoeker vereisen die enige levenservaring heeft. Het antwoord is aan de samenleving.

Als u het van belang vindt dat zaken aan de orde komen zoals ik hierboven geschetst heb, dan dient u zich te realiseren dat vertrouwde structuren u nauwelijks meer van dienst zijn. Aan de universiteit is het middenkader,

de wetenschappelijke staf tussen hoogleraar en jonge onderzoeker in, een bedreigde groep. Er zijn er steeds minder van en hun tijd gaat op aan andere zaken dan onderzoek. De meeste medewerkers worden opgeslokt door onderwijs en bestuurlijke taken. Ook aan de archief-instellingen, vanouds en zeker in Utrecht een centrum van historisch onderzoek, is daar steeds minder ruimte voor, opgeslokt als die medewerkers worden door archivering en het toegankelijk maken van het materiaal. De expertise binnen de instellingen holt achteruit.

Het leeuwedeel van het onderzoek is in handen van jonge onderzoekers: doctoraal studenten en promovendi. In het onderzoek dat zij doen bouwen zij veel ervaring op, waarvoor -een briljante onderzoeker daargelaten- geen emporium is. Als de jonge historicus eindelijk zo ver is dat hij de archieven beheerst en vertrouwd is met de gang van zaken in het verleden, is zijn werk over het algemeen afgelopen.

Historisch onderzoek betaald?

We hebben nu de bizarre situatie dat er heel veel vernieuwend onderzoek gedaan kan worden -deze ingewikkelde samenleving schreeuwt om een paar zinvolle historische verklaringen- en dat veel historici werkloos zijn of voor een habbekrats gevraagd worden hun specialistische werk te verrichten. Voor de idealist is dat een poosje mogelijk, doch dat houdt eens op. Het is niet velen gegeven om vrolijk te blijven, als hard werken weinig beloning oplevert.

Dit dilemma wou ik u maar eens voorleggen. Als de samenleving antwoord wil op klemmende

vragen die in het verleden worden, dan dient zij nieuwe wegen te ontwikkelen om die antwoorden te krijgen. Die verantwoordelijkheid mag zij niet langer aan universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen overlaten, of aan het idealisme van een onderzoeker. Het is een goed moment om hier over na te denken. In Utrecht lopen op dit ogenblik baanloze, talentvolle historici rond, die hun vakmanschap bewezen hebben. In informele kring heb ik al eens voorgesteld, dat de gemeente Utrecht -maar niets staat de Provinciale Staten en andere Utrechtse gemeenten in de weg om een dergelijk initiatief in overweging te nemen-, een wisselbeurs gaat instellen om historici de kans te geven lacunes in het historische onderzoek weg te werken. Onderwerpen genoeg. Per slot van rekening gaat de stad Utrecht zich steeds meer als cultuurstad profileren. Zo'n -overigens acceptabele- pretentie verdient enig wetenschappelijk historisch onderzoek. En intussen dienen we allemaal hard na te denken hoe we met het reservoir aan kennis dat zich inmiddels gevormd heeft, omgaan. Niets doen, zeggen dat er geen geld is -wat ik overigens niet geloof-, is aanvaarden dat veel expertise wordt weggegooid. En dat is een ernstige vorm van kapitaalvernietiging.

Noot

Bovenstaande bijdrage is de enigszins aangepaste versie van een lezing die de auteur op 14 juli 1995 in het Historisch Café te Utrecht gegeven heeft. De illustraties bij dit artikel tonen drie vertegenwoordigers van religieuze stromingen in Utrecht rond 1580.

Van der Monde-lezing

Op 13 februari zal de 11e Van der Monde-lezing gehouden worden door Bettina van Santen. De lezing heeft als titel "Jongere bouwkunst : verleden en toekomst". De lezing zal gaan over de bijzondere geschiedenis van de laatste 150 jaar, zoals die is terug te lezen in het stedenbouwkundige patroon van het hedendaagse Utrecht en in een reeks gebouwen (exterieur en interieur) van bekende en onbekende architecten.

Plaats: Pieterskerk, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

Acht eeuwen Utrechtse Raad

Op dinsdag 27 februari zal de rechtshistoricus dr. Martin W.J. de Bruijn een voordracht houden over het ontstaan en de opkomst van de gemeentelijke raad in Utrecht, geplaatst in de context van de stedelijke ontwikkeling in Noordwest-Europa.

*Plaats: C.S.B.-gebouw,
 Kromme Nieuwegracht 39*
Tijd: 20.00 uur (zaal open om 19.30 uur)
Toegang: gratis voor leden, niet leden f 2,50

Cursus Utrechtse Caravaggisten

Begin april start een cursus over de schilder Caravaggio (1573-1610) en de invloed die zijn werk met name in de Nederlanden gehad heeft. Utrechtse schilders als Hendrick ter Brugghen, Gerard van Honthorst, Dirck van Baburen en Jan van Bijlert hebben zich kortere of langere tijd geïnspireerd gevoeld door diens baanbrekende, realistische schilderijen. In een serie

lezingen wordt aan hun werk aandacht besteed.

Prijs: f 150,- (incl. syllabus en koffie)
Aanmelden : tot 15 maart
Aanmelden en informatie:
St. Wateyn Kunstproducties : 030 - 2715383
(na 12.00 uur, ook op zaterdag)

".. En nu die kale Fransen"

Tentoonstelling in het Nederlands Muntmuseum over de provincie Utrecht in de Bataafse tijd (1795-1813).

*Plaats: Ned. Muntmuseum,
 Leidseweg 90, Utrecht*
Tot: 31 maart

Historisch café

Ook in februari en maart zal weer op de tweede vrijdag van de maand het historisch café gehouden worden.

*Plaats: Café het Weeshuis,
 Domplein, Utrecht*
Tijd: vanaf 17.00 uur

Verhuizing Universiteitsmuseum

Zoals wellicht bekend gaat het Universiteitsmuseum in 1996 verhuizen naar een pand aan de Lange Nieuwstraat. Het voormalige onderkomen aan de Biltstraat heeft inmiddels haar deuren gesloten.

Vanaf oktober 1996 is de collectie in de nieuwe behuizing weer te bewonderen.